

DE AMERIKAANSE BRIL

Van Robert Menasse verschenen eerder bij Uitgeverij
De Arbeiderspers, vertaald door Paul Beers:

Zalige tijden, breekbare wereld

Bar Hopeloos

Kentering

De verdrijving uit de bel

Don Juan de la Mancha

De Europese koerier (essay)

De hoofdstad

Robert Menasse

De Amerikaanse bril

Verhalen over het einde van de naoorlogse orde

Vertaald en ingeleid
door Paul Beers



Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen



Copyright © Suhrkamp Verlag Berlin 2009
All rights reserved by and controlled through Suhrkamp Verlag Berlin.
Copyright Nederlandse vertaling en inleiding © 2021 Paul Beers/
bV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Copyright 'Kroniek van de Girardigasse' © 1999 Gerrit Bussink /
bV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Ich kann jeder sagen.*
Erzählungen vom Ende der Nachkriegsordnung
Oorspronkelijke uitgave: Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van bV Uitgeverij De Arbeiderspers, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslagontwerp: Steven van der Gaauw
Omslagfoto: De moeder van de auteur in 1963, privé-archief
Portret auteur: Wolfgang Schmidt
Typografie: Perfect Service, Reeuwijk

ISBN 978 90 295 4448 1 / NUR 302

www.arbeiderspers.nl

'Ik vroeg mijn moeder of ze haar Amerikaanse bril nog had. Ze was ervan overtuigd, "Jazeker!" zei ze, en zocht, "Daar ergens moet hij liggen!", ze zocht en zocht, maar ze vond alleen nog de foto die haar met die bril liet zien. De realiteit is verdwenen. Het beeld bleef.'

Citaat uit 'De Amerikaanse bril' 111 (als voordracht)

INHOUD

Woord vooraf	9
De Amerikaanse bril (i)	11
Lang niet gezien	23
Het einde van de hongervinter	33
De blauwe banden	51
Kroniek van de Girardigasse	73
De geur van geluk	81
Geluk in Luxemburg	95
Eeuwige jeugd	99
Dresden	109
De val van de Muur	123
Inzicht komt voor de val	133
Anekdoten met doden	149
De Amerikaanse bril (ii)	159
Hommage / Ungenach	173

WOORD VOORAF

door Paul Beers

Bij het gereedmaken van Robert Menasses verhalenbundel *Ich kann jeder sagen* stuitte ik op een wel zeer onverwacht ‘probleem’. De meeste van de verhalen waren mij sinds de verschijning van zijn grote roman *De verdrijving uit de hel* (2002) successievelijk toegestuurd, waarna ze werden vertaald en in literaire tijdschriften gepubliceerd. Maar Menasse had mij verzocht om voor de boekuitgave alhier de definitieve versie van de verhalen te willen vergelijken met de eerdere, reeds door mij vertaalde versies.

Dit ondankbare werkje leidde tot de volgende mailwisseling:

Beste Robert,

Ongelooflijk! Ik dacht: ik maak de vertaling van de verhalenbundel vast helemaal klaar voor het nog onbestemde moment waarop de uitgeverij het boek wil publiceren.

Je had me gevraagd erop te letten dat je ‘kleinere’ (?) veranderingen had aangebracht. Daarom vergelijk ik nu beide versies, niet woord voor woord, maar wel de alinea’s, en heb zo meerdere veranderingen in de eerste verhalen ontdekt. Een vervelend karwei – het was prettig geweest als je me had kunnen zeggen waar je welke veranderingen hebt aangebracht.

Maar! – vandaag bij ‘Die amerikanische Brille’ (S. 96) geloof ik mijn ogen niet. Een volkomen ander verhaal dan de al in 2002 door mij vertaalde tekst met dezelfde titel.

Zullen we in Nederland beide verhalen publiceren? Nr. 1 en nu, tien jaar later, nr. 2?

Menasse antwoordde twee dagen later:

Beste Paul,

Ja, ik weet 't, het is een groot probleem dat ik niet in staat ben veranderingen aan te geven. Het spijt me dat ik je daardoor zoveel werk bezorg. Sommige teksten herzie ik steeds weer, daardoor krijgen ze als het ware meerdere lagen en ten slotte ook meer diepte. Het verhaal 'Inzicht komt voor de val' heb ik bijvoorbeeld vier keer geschreven – de eerste versie stamt uit het jaar 1980!!! Gelukkig heb ik in dit geval de eerste drie versies nooit gepubliceerd.

'De Amerikaanse bril' is een diamant, in drie verschillende facetten geslepen: als essay, als voordracht en hier als verhaal... in de laatste versie restte alleen nog de titel en zogezegd 'de blik'. De door jou zo genoemde nr. 2 kan als nieuwe vertaling worden gepubliceerd. Vind ik!

Hierop antwoordde ik meteen:

Beste Robert,

Nadat ik mijn vertaling van 'De Amerikaanse bril' uit 2002 (!) had herlezen, zag ik ook zelf weer dat het eigenlijk een essay was, heel anders dan het verhaal in deze bundel. Maar het essay is zo goed dat ik me afvraag of het geen leuk idee zou zijn je verhalenbundel in NL te beginnen met 'De Amerikaanse bril (I)' (het essay) en te eindigen met 'De Amerikaanse bril (II)' (het verhaal), de korte teksten 'Beginnen' en 'Eindigen' te schrappen, en ook de hele bundel de titel *De Amerikaanse bril* te geven, met natuurlijk dezelfde omslag als in de Duitse uitgave: de foto met bril van je moeder.

Man, ik word enthousiast van het idee.

Menasses prompte reactie loog er niet om: DAT IS EEN VERDOMD GOED IDEE!

DE AMERIKAANSE BRIL (I)

Ik ben de eerste in mijn familie die zich niet kan herinneren waar hij zich precies bevond en wat hij deed op het moment dat hij hoorde dat John F. Kennedy was vermoord. Maar nu weet ik dat ik me altijd zal kunnen herinneren dat de moord op Kennedy de eerste gebeurtenis in mijn leven was die heel duidelijk zoiets als een wereldwijde gevoelsreactie opriep: het ongrijpbare abstractum van een ‘buitenwereld’ had nu ook een binnenwereld gekregen.

Ik had geluk toen Kennedy werd vermoord: ik was toen nog geen krantenlezer. Televisie hadden mijn ouders nog niet, en de radio was al lang niet populair meer. Ik had dus in zoverre geluk dat mijn gevoelens en reacties, mijn hele wezen op het moment van deze wereldhistorische gebeurtenis volkomen onschuldig waren – en ook nu nog, als ik aan de moord op Kennedy herinnerd word, heb ik heimwee naar mijn toenmalige onschuld!

Ik kan me overigens goed herinneren dat de dagen toen ongewoon helder waren. De aarde moet zich toen bijzonder dicht bij de zon hebben bevonden, omdat alles zo schel, zo overbelicht leek. Het was een tijd van verblindend licht. Ik zie mezelf met gesloten ogen naast mijn ouders staan, ze praten met andere volwassenen die ze toevallig op straat zijn tegengekomen, en ze dragen allemaal zonnebrillen, mijn moeder heeft een bijzonder chique bril: met jaloezieën! Een bril uit Amerika! Ze praten over de schoten in Dallas. In het bioscoopjour-

naal zijn beelden te zien. Een korte sequentie hoe Jacky zich in de open limousine over haar dodelijk getroffen man werpt. En nogmaals, en weer. Aan één stuk door, een week lang, en daarna tot in alle eeuwigheid moet John F. Kennedy in elkaar zakken, moet zijn vrouw zich over hem heen gooien, moet de camera plotseling omhoogzwenken op zoek naar de plek waar de schoten vandaan kwamen, en daarboven was niets dan de Texaanse zon die nu op film explodeert. Ik kijk omhoog naar de volwassenen, kijk om me heen, met mijn ogen knipperend, zo schel was het licht. Er waren toen geen verzadigde kleuren, alleen heel tere, heel bleke, alsof nu pas, na de doorbraak van de Amerikaanse kleurenfilm, de kleuren ook langzaam de werkelijkheid mochten binnensijpelen. En ik voelde jaloezie. Dat weet ik nog: ik was jaloers op die ontzette, droevige, geschokte volwassenen. De reden daarvoor geeft de herinnering er niet bij, op z'n hoogst – wat niet veel meer is dan een vermoeden: ik geloof dat de volwassenen in hun droefheid en geschoktheid tegelijk ook gelukkig waren. Waarom? Misschien omdat dit mensen-verbindende ongeluk – precies: de mensen verbond. In een ongekende mate: wat zich toen verbond oversteeg niet alleen de familiebanden, elke vorm van standsbewustzijn en ook het nationale gevoel, maar alle wereldbeschouwelijke bindingen, die altijd alleen bindingen met een deel van de wereld zijn, en al helemaal alle rassen- en overig collectief gedoe.

Met het huidige bewustzijn, zo onideologisch als mogelijk en zo ideologisch als onvermijdelijk, kan men het misschien als volgt verklaren: men kon toen voelen hoe gelukkig mensen kunnen zijn als ze zich als mensheid ervaren, hoe prettig de volledige overeenstemming met de wereld is, dat oeroude verlangen dat sinds Kaïn en Abel grotesk genoeg in de zin 'Alle mensen worden broeders' naar vervulling zocht. Eén wereld-historisch moment lang was dat spontaan het geval: ze waren

broeders in de droefheid, broeders in het verdriet, maar broeders – de zielen van de geschokte mensen bewogen dus op het ritme van de ‘Ode an die Freude’. Dit geluk, en niet de felle zon glinsterde op een of andere manier in de tranen. De wereldgeest was afgedaald naar de boulevards, en ik was, zonder het te begrijpen, jaloers op de lichte, zonnige pastelkleuren van een jeugd die niet de mijne was, hoewel ik, het kind, jonger was dan zij: maar de treurende en de elkaar troostenden, alle, alle mensen waren jong toen, even jong als de vermoorde president geweest was, zelfs mijn grootouders waren in bepaalde, historische zin jonger dan ik, eenvoudig omdat alle rechtsbevoegde generaties zich toen als het ware tot één enkele jonge generatie hadden samengevoegd om een nieuwe wereld op te bouwen – waarbinnen ik nog moest opgroeien.

Feitelijk, voor zover men dat kan zeggen, houdt deze bevinding tegenover de werkelijkheid geen stand. Ik zie in mijn herinnering mijn moeder met haar Amerikaanse bril en hoor haar zeggen dat ‘Kennedy ons de wereldvrede had kunnen brengen’. Dat klopte toen al niet, gezien vanuit de kleine wereld van mijn jongere generatie, omdat het kind dat ik was natuurlijk geloofde toch al in vreedstijd te leven, en het klopt ook en pas echt in terugblik niet, omdat Kennedy de Amerikaanse president was die de Vietnamoorlog was begonnen, wat de adepten van de Kennedy-mythe tot op de dag van vandaag niet onder ogen hebben willen zien, en wat de Johnson en Nixon bestrijdende kinderen vergeten zijn. –

Ik kan me heel goed herinneren waar ik me precies bevond en wat ik deed op het moment dat ik van de gebeurtenissen van de 11de september hoorde. Erover vertellen wordt overigens gecompliceerd door het feit dat ik niet weet met welke 11de september ik moet beginnen. Deze gespletenheid geeft al aan dat ik de spontane overeenstemming met een zich be-

schaafd noemende wereld en de ook bij geschoktheid zo fraaie eendracht met een menselijke mensheid al had verloren, net toen een wereldhistorische gebeurtenis me in mijn volwassen leven tot deze reactie aanleiding wilde geven. Het idee van een in laatste instantie bindende, zich historisch waarmakende eendracht met betrekking tot vrede, rechtstoestand, vrijheid in veiligheid, kortom alle waarden van de beschaving, was geschokt en alleen maar geschokt, in plaats van zich in diezelfde geschoktheid pas goed en nogmaals te bewijzen.

‘Ik’ kan zoals bekend eenieder zeggen – maar juist dat is vandaag niets verbindends meer.

Ik begin met de 11de september waaraan ook u denkt als deze datum ter sprake komt. Op 11 september 2001 bevond ik me in het centrum van het gebeuren – dus niet in New York of Washington, maar daar waar iets wat op een bijzondere plaats in de wereld gebeurt pas zijn wereldwijde presentie krijgt: ik zat in een televisiestudio. En als men moet erkennen dat de realiteit van de media sterker is dan de lokaal beperkte, louter fysieke werkelijkheid, dan is het noch cynisme noch egocentrisme als ik zeg dat ik bij de aanslag op het World Trade Center in New York voor mijn eigen ogen door deze aanslag werd uitgewist. In mijn levensrealiteit was ik in Mainz, maar live was ik op de televisie om een interview voor een Duitse cultuurzender te geven. Terzijde bevond zich een monitor waarop ik mezelf zag en vanuit mijn ooghoeken in de gaten kon houden of de camera op mij of op de gespreksleidster gericht was. Het ging over mijn nieuwe roman *De verdrijving uit de hel* en we spraken er net over dat de inquisitie als historisch paradigma kan gelden voor de terreur, hoe deze noodzakelijk aan totalitaire gedachtenconstructies ontspringt – toen het opeens, net op dat ogenblik, onrustig werd in de studio. Ik zag het hevig geïrriteerde gezicht van de gespreksleidster voor me, zag

mezelf met verbaasde en vragende gelaatsuitdrukking op de monitor, zij stelde nog een vraag en ik haalde radeloos mijn schouders op, wat – heb ik nu achteraf de indruk – er op het beeldscherm uitzag alsof ik mijn hoofd wilde intrekken. Op dat moment begon ik te schokken en te trillen, niet echt natuurlijk, maar alleen mijn beeld verdween van de monitor, ‘ik’ was in mijn live-situatie uitgewist, en in plaats daarvan waren nu de torens van het World Trade Center op het beeldscherm te zien, de rook die uit een toren walmde, en daar ook al het vliegtuig dat in een boog, alsof het aan een touw hing dat onzichtbaar door een trucagetechnicus als een lasso geworpen werd, op de tweede toren af vloog.

Ik dacht aanvankelijk dat een klaarliggend programma over een nieuwe Amerikaanse rampenfilm te vroeg gestart werd, en voelde me totaal van de kaart. Maar daar stonden alle in deze studio werkzame mensen al voor de monitor, de geluidstechnicus liet de hengel met de microfoon vallen waaronder ik gezeten had en die me maar op een haar na miste. Maar dat speelde al geen rol meer, omdat ik hoe dan ook alleen nog fysiek aanwezig was, in Mainz, op een plek waar absoluut niets gebeurde, behalve dat datgene wat heel ergens anders gebeurde, nu ook hier, net als overal op de wereld te zien was en ook van hieruit de wereld in ging. De uitzending was onderbroken – en tegelijk klopt deze zin niet, er werd nog steeds uitgezonden, ‘de uitzending’ is immers niets dan het medium, en dit functioneerde ononderbroken, zond uit zo hard het kon, alleen werd er nu iets vele malen belangrijkers uitgezonden, iets van inderdaad zo grote betekenis dat het in werkelijkheid natuurlijk niet ‘mij’, maar de hele ‘cultuur’ had verdrongen.

Ik vertel dit niet omdat ik mijn persoon of Mainz zo belangrijk vind, maar omdat dít nu de gebeurtenis was waarvan ik, net als ieder ander, onuitwisbaar in mijn herinnering zal bewaren

waar ik me op dat moment bevond en wat ik toen deed. En zo was het in de volgende dagen ook: ieder wist en vertelde net als ik waar hij zich had bevonden en wat hij gedaan had op het moment dat hij van de aanslag hoorde. En toch: twee dingen waren, althans in mijn herinnering, anders dan de reacties van mijn ouders en alle ‘grote mensen’ na de moord op Kennedy.

Het ene verschil heeft te maken met de ontwikkeling van de media: na de aanslag in Dallas konden de media in korte tijd wereldwijd bekendmaken wat er gebeurd was, en er waren plekken die de mensen konden opzoeken om er beelden van te zien. Men vroeg elkaar: ‘Heb je ’t al gehoord?’ en niet: ‘Heb je ’t al gezien?’ Alomtegenwoordig was de geschoktheid van de mensen, maar niet de schokkende beelden. Maar na de aanslag van 11 september 2001 was er geen plek waar de beelden van de aanslag niet steeds en steeds weer te zien waren – alomtegenwoordig waren dus de beelden, die, ononderbroken herhaald, de schok van de mensen die naar deze beelden keken gaandeweg verdunden. Al op de avond van deze dag, na de ik-weet-niet-hoeveelste herhaling van de beelden van het vliegtuig dat in een – bijna had ik gezegd: elegante – boog de toren binnendringt, van de ineens stortende torens, de voor hun leven rennende mensen, de stof- en rookwolken – toen al kwam de meegeleverde verplichte geschoktheid en de representatieve ontzetting me enigszins artificieel voor, net zo kunstmatig als de technisch tot stand gebrachte, alomtegenwoordige reproduceerbaarheid van deze beelden.

En het tweede verschil: bij de aanblik van deze alomtegenwoordig veruiterlijkte beelden van droefheid, deze ogenblikkelijk door de media gereproduceerde verplichte geschoktheid wilde zich geen innerlijkheid vormen, of liever: wilde dat zozeer dat het als pretentie alles oversteeg en zich eerder als een uiterlijke stolp over de wereld van de toeschouwers legde.

Daarom – en ik vrees dat ik niet overdrijf – was er ook geen overeenstemming van de mensen in een gezamenlijke droefheid, geen spontane solidariteit als uiting van de soort, geen algehele geschoktheid buiten de plaats van het gebeuren die een geschoktheid vanwege de kwetsbaarheid van het systeem zou zijn geweest.

Ongetwijfeld voelde iedereen mee met de slachtoffers en hun familieleden, maar dit meegevoel herkende zich niet in de rouwverwerking van hen die het meegevoel in de media gestalte gaven. Ongetwijfeld leefde allerwegen de spontane behoefte aan eensgezinde solidariteit, vragend, onzeker wat dit begrip in een dergelijke situatie concreet zou kunnen betekenen, maar dit gevoel van solidariteit zag zich niet gerepresenteerd in de ijlings verordonneerde ‘onvoorwaardelijke solidariteit’ van de politieke vertegenwoordigers. Iedere enkeling was misschien geschokt, de schok van de enkeling zag zich echter niet samengevat en opgetild in de massief geritualiseerde frasen van de tv-commentators en nieuwslezers, maar was even gespleten als het beeldscherm zelf, waar bovenaan beelden van menselijk leed oplichtten, terwijl onderaan op een tekstbalk de aandelenkoersen voorbijtrokken.

Op dit punt is het volgende van belang: ik spreek niet van een, mogelijksterwijs nogal twijfelachtige, indruk ten aanzien van de beelden, maar van de beelden zelf. En het getuigt niet van cynisme tegenover deze beelden, maar van het cynisme van de bemiddelaars van de beelden zelf, als ik zeg dat er na de aanslag van 11 september 2001 geen ‘geluksgevoel’ wilde en kon ontstaan, het geluk waarover ik aan het begin gesproken heb: wanneer mensen zelfs of juist bij een catastrofe zichzelf plotseling als wezens van dezelfde soort ervaren, als mensen die verbonden zijn met alle andere mensen, omdat ze zich, over alle mogelijke verschillen heen, in fundamentele gevoe-

lens en behoeften met elkaar verbonden weten. Soortbewustzijn is niets anders dan een begrip dat, gemunt lang voor het tijdperk van de globalisering, de mogelijkheid van een wereldwijd menselijk zelfbegrip uitdrukt. En juist op het moment van de historisch hoogst ontwikkelde mogelijkheden voor het tot stand brengen van een wereldwijd bewustzijn is er ten aanzien van een schokkende misdaad die tot in alle uithoeken van de wereld werd uitgezonden, niet eens in delen van de wereld sprake geweest van soortbewustzijn, maar alleen van het ergste surrogaat: het poneren ervan. Hier konden de beelden niet liegen. Terwijl onafgebroken van een aanslag op de vrije wereld, van een oorlogsverklaring aan de beschaafde wereld gesproken werd, lieten de beelden een steeds massaler wordende demonstratie van nationale symbolen zien: Amerikanen die met hun stars-and-stripes-vlaggetjes zwaaiden, zich in hun nationale vlag hulden, hun huizen, auto's, rugzakken, hoeden met nationale wimpels tooiden, het volkslied zongen.

De aanslag van 11 september 2001 was dus niet alleen qua orde van grootte niet te bevatten, maar ook wat betreft de reacties die hij opriep: het moet wel hoogst merkwaardig genoemd worden dat men geschoktheid ervaart, droefheid vanwege de slachtoffers en meegevoel met de nabestaanden, en tegelijk het woordje 'slechts' moet inslikken – 'slechts' vanwege de slachtoffers, 'slechts' met de nabestaanden en direct getroffen, omdat men geen overeenstemming meer kan voelen met hen die van alle kanten beweren de schok, het medelijden, de droefheid met je te delen of zelfs voor je te representeren. Door deze kloof, deze verscheurdheid kan ook de woede, de kwaadheid van zoveel mensen zijn ontstaan – omdat de druk steeds sterker werd aan één stuk door het allervanzelfsprekendste te herhalen, voordat men iets vanzelfsprekends durfde zeggen: dat men het natuurlijk afschuwelijk vond, dat

men natuurlijk medelijden voelde, dat men natuurlijk solidariteit enzovoort – maar! Elke gedachte die men probeerde te formuleren, elk gevoel dat men probeerde uit te drukken zonder dat het aan de alomtegenwoordige frasen beantwoordde, leek pas na dit Maar mogelijk, en juist dit Maar scheidde je dan toch van de eendracht die diegenen tot stand wilden brengen die je tot dit Maar brachten. Daardoor werd het allervanzelfsprekendste, dus het zinsdeel voor het Maar, tot een leeg ritueel, en het vanzelfsprekende, de vrijheid van de gedachte en de diepte van het eigen gevoel, tot ketterij.

Dit conflict, op het punt waar eendracht als vanzelfsprekend moest worden gezien, deed zich overigens niet voor het eerst voor in de geschiedenis van de globalisering, maar ditmaal alleen bijzonder complex. Dit teloorgaan van de onschuld, deze tegenspraak dat men idealen moest verdedigen uitgerekend tegen hen die zichzelf als het wereldwijde interpretatiemonopolie van diezelfde idealen zien, beleefde ik voor het eerst op treffende wijze op die andere 11de september: 11 september 1973. Op die dag voerde de Geheime Dienst van de Verenigde Staten, in opdracht van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken en met toestemming van de Amerikaanse president, een putsch uit tegen de democratisch gekozen president van de soevereine staat Chili. President Allende werd vermoord, een fascistische dictatuur geïnstalleerd en door de hoeders van de vrije wereld gesteund. Zogenaamde ‘specialisten’ van de Verenigde Staten hielpen mee duizenden mensen, wier enige misdaad bestond uit hun vrijheidsliefde en hun toekomstverwachtingen, te folteren en net als hun gekozen president te vermoorden. Een gril van de wereldgeschiedenis op het vlak van de getallenmagie, een perfide gril van de volkomen verloederde wereldgeest wilde dat op 11 september 2001 ongeveer evenveel mensen in de torens van het World Trade

Center omkwamen als er op 11 september 1973 in het stadion van Santiago de Chili bijeengedreven en ten slotte vermoord werden.

Ik was toen, in 1973, een jongeman aan het begin van zijn studie germanistiek en wilde niets anders dan mooie gedichten schrijven en daarvoor de liefde van de mensen en de erkenning van de wereld verwerven. En plotseling zag ik mezelf met gebalde vuist voor de ambassade van de Verenigde Staten in Wenen staan, samen met honderden anderen die net als ik ritmisch hun vuist omhoogstaken en scandeerden: 'Allende, Allende, Dein Tod ist nicht das Ende!'

Het was een sombere dag, en als bijzonder somber ervoer ik de stemming, de agressie van hen die ons in felle media-aanvallen van de misdaad van het anti-amerikanisme betichtten omdat we spontaan solidair waren met de ene Amerikaanse staat tegen de inmenging van een andere Amerikaanse staat, en omdat we de idealen wilden verdedigen die ze ons zelf hadden bijgebracht: respect voor democratische processen, liefde voor de grondrechten, de mensenrechten en het volkenrecht, waakzaamheid tegenover hen die deze verworvenheden van de beschaving bedreigden of aanvielen. De kloof, de tegenspraak tussen de idealen en de realiteit, tussen gevoel en ervaring, tussen individuele en politieke reactie was toen primitiever en daardoor transparanter dan nu, houtsnijwerk als het ware, maar juist omdat de tegenspraak zo duidelijk was kon zich toen niet voordoen wat zich nog in 1963 spontaan had voorgedaan en zich daarna in 2001 zo massaal zou manifesteren: eendracht van alle mensen die zich als mens ervaren, op basis van de diepste menselijke gevoelens en tevens van de hoogste menselijke idealen. Wat ik in 1973 had beleefd was een grove 'aanval op mijn beschaving', en tegelijk de schokkende ervaring dat de hoeders van mijn beschaving uitgerekend voor hun aanval op